

УДК 811.11'366.53

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2020.1\(44\).211005](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2020.1(44).211005)

ЗАРОДЖЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ І ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Іваницька Ю.В.

кандидат філологічних наук, старший викладач,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У дослідженні запропоновано комплексний підхід до вивчення зародження, розвитку і функціонування граматичної категорії числа в різні періоди історії німецької мови. В основі вивчення числа іменника в даному дослідженні знаходиться синхронно-діахронічний підхід. Для вирішення поставлених завдань було використано порівняльно-історичний метод, метод лінгвістичної реконструкції та дескриптивний аналіз. Аналіз здійснено на матеріалі давньо-, середньо- та ранньонововісньонімецьких текстів і даних лексикографічних джерел німецької мови. В ході дослідження вдалося простежити хронологію зародження і генетичні витоки граматичної категорії числа в німецькій мові. Нами були визначені і розкриті особливості зародження та розвитку досліджуваних одиниць у діахронічному зрізі. Також проведена лінгвістична реконструкція праформ і виявлена первинна мотивація досліджуваних лексем. Висловлено припущення, що зародження і розвиток поняття числа йшло від опозиції 'ціле / частина', що стало джерелом поняття 'одиночність / подвійність (множинність)', до появи власне граматичних формативів категорії числа в індоєвропейській мові. Матеріал проаналізованих стародавніх текстів дозволив виділити в іменах іменників чітку реалізацію однини і множини, і виявити сліди подвійного, функціонування якого відноситься до дописемних часів. Найдревнішим, як показав аналіз літературних пам'яток всіх періодів розвитку німецької мови, є безфлексивний тип, що відноситься до лексичного типу множинності, інші засоби вираження числа свідчать про перехід на граматичний рівень і одночасно про зародження граматичних маркерів числа. Результати дослідження граматичної категорії числа в німецькій мові дали змогу встановити фонетико-граматичні маркери множини, які прийшли на зміну семантичним, і тим самим висловити думку про зміну синтетичних засобів вираження аналітичними.

Ключові слова: граматична категорія числа, давні німецькі тексти, множина, однина, фонетико-граматичні маркери.

ЗАРОЖДЕНИЕ, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Иваницкая Ю.В.

кандидат филологических наук, старший преподаватель,

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

В исследовании предложен комплексный подход к изучению зарождения, развития и функционирования грамматической категории числа в различные периоды истории немецкого языка. В основе изучения числа имени существительного в данном исследовании находится синхронно-диахронический подход. Для решения поставленных задач были использованы сравнительно-исторический метод, метод лингвистической реконструкции и дескриптивный анализ. Исследование выполнено на материале древневерхненемецких, средневерхненемецких и ранненововерхненемецких текстов и данных лексикографических источников немецкого языка. В ходе исследования удалось проследить хронологию зарождения и генетические истоки грамматической категории числа в немецком языке. Нами были определены и раскрыты особенности зарождения и развития исследуемых единиц в диахроническом срезе. Также проведена лингвистическая реконструкция праформ и

выявлена первичная мотивация исследуемых лексем. Высказано предположение, что зарождение и развитие понятие числа шло от оппозиции 'целое/часть', послужившего истоком понятия 'единичность/двойственность (множественность)', к появлению собственно грамматических формативов категории числа в индоевропейском языке. Материал проанализированных древних текстов позволил выделить в именах существительных четкую реализацию единственного и множественного числа и обнаружить следы двойственного, функционирование которого относится к дописьменному времени. Наиболее древним, как показал анализ литературных памятников всех периодов развития немецкого языка, является бесфлективный тип, относящийся к лексическому типу множественности, другие средства выражения числа свидетельствуют о переходе на грамматический уровень и одновременно о зарождении грамматических маркеров числа. Результаты исследования грамматической категории числа в немецком языке позволили определить фонетико-грамматические маркеры множественности, которые пришли на смену семантическим, и тем самым высказать мысль о смене синтетических средств выражения аналитическими.

Ключевые слова: грамматическая категория числа, древние немецкие тексты, множественное число, единственное число, фонетико-грамматические маркеры.

ORIGIN, DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF GRAMMAR CATEGORY OF NUMBER IN THE GERMAN LANGUAGE

Ivanitska Yu.V.

candidate of philological sciences, senior lecturer,
Odessa I.I. Mechnikov National University

The thesis suggests the comprehensive approach towards the study of the origin, development and functioning of grammar category of number in different historic periods of the German language. The investigation of the number of a noun in this study is based on a synchronic-diachronic approach. To solve the tasks, the comparative historical method, the method of linguistic reconstruction and descriptive analysis were used. The analysis is based on Old-, Middle- and Early High German texts as well as the data from lexicographic sources of the German language. In the course of the study, the chronology of the origin and genetic origins of the grammatical category of number in the German language were traced. We have identified and disclosed the features of the origin and development of the studied units in the diachronic aspect. The linguistic reconstruction of the preforms was also carried out and the primary motivation of the lexemes under study was revealed. It is suggested that the origin and development of the concept of number came from the opposition 'whole / part', which served as the source of the concept of 'singularity / duality (plurality)', to the emergence of proper grammatical formatives of the category of number in the Indo-European proto-language. The material of the analyzed ancient texts made it possible to single out a clear realization of the singular and plural in the nouns and to find traces of the dual, the functioning of which belongs to the preliterate time. As shown by the analysis of literary texts of all periods of the development of the German language, the most ancient one is the non-reflective type, which belongs to the lexical type of plurality, other means of expressing the number indicate the transition to the grammatical level and at the same time the emergence of grammatical markers of number. The research results of grammar category of number allowed defining the grammar-phonetic markers of plurality which replaced the semantic ones. Thus, we may suggest the idea about the substitution of the synthetic expression means by the analytic ones.

Key words: grammar category of number, ancient German texts, plural, singular, grammar-phonetic markers.

Вступ. Категорія числа іменників, на думку В.В.Виноградова (Виноградов 1978), становить складний предметно-смісловий вузол, у якому сплітаються їх

різноманітні граматичні та лексико-семантичні особливості. Граматична категорія числа пройшла тривалий шлях розвитку, перш ніж з'явилася в мовах у сучасному вигляді. Очевидно, що її зародження ґрунтується на особливостях існуючого з давніх часів поняття загального числа, розвиток якого (поняття) спричинив появу граматичних форм вираження кількісних значень. Сама природа існування та розвитку мовних одиниць і систем, які перебувають у безперервній зміні та русі, на думку Г.А.Залізняка (Зализняк 2006: 14), потребує зміни наукової парадигми, що полягає в застосуванні діяхронічного і синхронічного методів при вивченні одиниць мови. Тому в основу аналізу категорії числа іменників у німецькій мові в даному дослідженні покладено синхронно-діяхронічний підхід, який дає змогу простежити аналізоване граматичне явище у становленні й динаміці та з'ясувати умови зародження, функціонування і шляхи розвитку особливостей і тенденцій еволюції числа.

У дослідженні розглянуто три мовні зрізи – давньоверхньонімецький, середньоверхньонімецький, ранньонововерхньонімецький, кожний з яких характеризується синхронічним підходом до аналізу граматичної категорії числа, що в цілому уможливорює використання комплексного синхронно-діяхронічного метода при вивченні природи названого явища.

Актуальність роботи полягає в тому, що в ній вивчено зародження, функціонування і шляхи розвитку граматичної категорії числа іменників у німецькій мові, а також визначено граматичні формативи множинності та їх місце в мовній системі в різні періоди її розвитку.

Результати і обговорення. Граматичні категорії утворюють структурну основу мови, визначають зміст її граматичної будови, виявляють характер мовних – граматичних абстракцій. Зародження і розвиток граматичних категорій, відбитих в історичних фактах мови або реконструйованих за допомогою порівняльно-історичного аналізу, є показниками абстрагувальної діяльності свідомості, генетичного зв'язку та взаємодії мовних і логічних категорій.

Згідно з існуючим філософським баченням логічна будова розумового процесу є однаковою для всіх людей і не залежить від типу мови. Про це писав ще О.О.Потебня (Потебня 1982: 69). Серед інших учених, які підтримують цю ідею, необхідно назвати зокрема В.З.Панфілова (Панфилов 1982:39), П.В.Чеснокова (Чесноков 1992: 11-13). Виходячи з того, що різномовні народи оперують єдиними логічними категоріями і шляхи розвитку мислення є подібними незалежно від мовного типу, розглянуті праці в галузі вивчення категорії числа уможливають прийняття концепції, згідно з якою категорія числа пройшла такі основні етапи розвитку:

- 1) період існування **збірних іменників**, коли в одній формі збігались одиничність та двоїна (множинність);
- 2) час зародження поняття **парціальності**, коли частина (одиниця) відділилася від цілого (двоїна, множинність);

3) етап існування **безкінечної лічильної** множинності, коли відокремлюються одиниця та двійка, які протиставляються більшій множинності.

Індоевропейська прамова перед своїм розпадом на різні мови свідчить про наявність у ній трьох парадигм числа: **однини, двоїни та множини**. Спочатку число виражалося лексично, його граматичні ознаки з'являються пізніше, проте зародження останніх відбувалося поступово, слідом за лексичними перетвореннями. Під час розвитку складних словесних утворень у мові-основі один із коренів змінював своє лексичне значення, все більше й більше абстрагуючись. Як результат окремі морфеми в складі слова з часом втрачали своє початкове лексичне значення та набували функцій суто граматичних. У процесі делексикалізації семантичних елементів та перетворення їх на морфологічні показники відбувалася трансформація мови в новий, **флексивний** тип. Звідси випливає, що **граматичні значення** вийшли з **лексичних, грамати́калізація** останніх і привела поступово до утворення **граматичних форм і значень**. Ця точка зору знаходить підтвердження та розвиток у численних дослідженнях генезису граматичних одиниць (Калиущенко 2016; Клычков 1975; Курилович 1965; Курманбаев 1981; Левицкий 2004; Пауль 1960; Таранец 2000).

Виокремлення прагерманської мови з індоевропейської спільноти відбувалося поступово й охопило низку століть. У системі германських мов, окрім успадкованих граматичних форм, наявні специфічні риси, що привели до корінного перетворення всієї системи.

Аналіз текстів двн.мови висвітлив, з одного боку, шляхи зародження та становлення граматичних маркерів числа і, з іншого, наявність слідів, які передували граматичним формам однини/множини. Форми множини іменників реалізують різні варіанти словоформ, оскільки на той час ще не існувала писемна традиція, і слова передавалися на письмі фонетично. Незважаючи на це, фонemi та морфеми як одиниці мови становили єдину систему, спільну для різних діалектів німецької мови у двн. період.

Проведений аналіз дає змогу тлумачити безфлексивні форми в розглянутих лексемах як первинні у всіх відмінках множини, тобто в однині та множині іменники вживались у тій самій формі. Двн. тексти розрізняють число за допомогою контексту, тобто семантично, але входження до відповідного семантичного контексту відбувається завдяки наявності в аналізованих словоформах імпліцитно прихованих сем кількості. Аналіз форм множини у двн. мові уможливив виокремлення наступних типів множини: безфлексивний (ситуативний) *iar* «рік», *man* «людина», консонантний із суфіксами *-ar*, *-er*, *-on*, *-un*: *jungaron* «апостоли», *erdun* «землі», *dohter* «дочки», *finger* «пальці», вокалічний із кінцевим голосним */-i*, *-a*, *-u*: *burgi* «міста», *daga* «дні», *goda* «боги», *mano* «люди», умлаут ний (a>e в корені): *gast-geste* «гість-гості», *hant-henti* «рука-руки». Лексико-граматичні показники числа беруть початок від прагерманського часу і пов'язані із суфіксами **-der/*-per*, **-den/*-pen* (та їх редукованими формами **-de/*-pe*), із семантикою «одиночності (цілісності)» та

«двоїни (множинності)». Зазначений форматив двоїни чітко спостерігається в іменниках, що позначають ступінь сімейної спорідненості.

Аналіз реалізації ознак множини у двн. мові засвідчив, з одного боку, наявність слідів лексем числа у вигляді форм двоїни і, з іншого, зародження та розвиток граматичних формативів числа, серед яких найяскравіше представлено умлаутний тип, що становить собою перехід від лексичного до граматичного способу вираження.

Розгляд текстів початкового свн. періоду уможливив узагальнення й висновки щодо розвитку категорії множинності порівняно з двн. періодом німецької мови. До найчастотнішого нормативу множини належить суфікс *-en*, який зафіксовано у 50,9% випадках. Цей суфікс протиставляється суфіксу *-e* в однині іменників, а також безфлексивним формам. Наприклад: лексема *katze* (наз. відм., одн.) - *katten* «кішки» (наз. відм., мн.), *ouge* (наз.відм., одн.) - *ougen* (наз. відм., мн.) «очі», *tôt* (наз. відм., одн.) - *toten* (наз.відм.,мн.) «мертві», *tât* - *tatin* «вчинки». Досить часто (28,1%) у множині трапляються іменники із суфіксом *-e*, які утворюють опозицію іменникам у безфлексивній формі. Наприклад: *die steine* «каміння», *die berge* «гори», *die gebeine* «тіла». На третьому місці за частотою (15,9%) знаходяться безфлексивні форми. Ці лексеми є однокореневими та реалізуються тією самою формою в обох числах. Тут протиставлення однина/множина виявляється лексично, тобто найдавнішим способом вираження множини іменників: *viel iar* «багато років», *all ding* «всі речі».

Аналіз форм множини свідчить про те, що в ранній період існування свн. мови діяло дві тенденції в реалізації ознак множинності: морфологічна, представлена в основному суфіксами *-en*, *-e*, та лексична (контекст). У цілому превалює лексико-граматична множина, до якої потрібно віднести реалізації множинності у вигляді слова-означення з іменником. Такі аналітичні засоби трапляються в 78,97% випадків (*sine wunden* «його рани», *siben stunde* «сім годин», *unseriu ougen* «наші очі»). Слова-означення належать до різних лексико-граматичних класів слів, а саме: займенників, числівників, прикметників, дієслівних форм. Отже, ранній період свн. мови свідчить про домінування **аналітичних** засобів вираження числа над **синтетичними** (суфіксальними формами) (Іваницька 2007: 23).

У текстах пізнього свн. періоду найчастотнішим виступає форматив множини *-en* (51,8%), друге місце посідає *-e* (15,9%), часто представлені в текстах однокореневі іменники (12,7%), множина яких виражається ситуативно (*swaz flozen unde grat het* «де були плавники та риби кістки», *swaz vettech unde chle hat* «що мав крила та кігті»).

Значне місце посідають у вираженні множини іменників слова-означення, загальне число реалізації яких досягає 65,69%. Якщо порівняти цю цифру з аналогічною в ранній період свн. мови (78,97%), то очевидним стає зменшення ролі слів-означень у пізніший період розвитку свн. мови, що пояснюємо превалюванням морфологічних (суфіксальних) засобів вираження множини

іменників. Безсумнівним є також деяке коливання в застосуванні аналітичних і синтетичних одиниць реалізації множини іменника.

Нетиповим для множини іменників є форматив *-s*, представлений у 2 лексемах. Пояснюється, очевидно, це тим, що він функціонує в основному в запозичених словах, кількість яких невелика в загальному лексиконі німецьких слів (*Officiers* «офіцери», *Uhus* «сови»). Цьому сприяло також те, що в окремих випадках давнє *-s* перейшло внаслідок ротацізму в приголосний *-r*, наприклад, у суфіксі двн. *-ir*, який у свн. період вже мав вигляд *-er*.

У розглянутих свн. текстах домінують граматичні показники множини в порівнянні з лексичними, а також аналітичний спосіб вираження.

У рнвн. період на фоні орфографічного розмаїття продовжує закріплюватися граматична категорія числа іменників, яка бере свій початок з раннього періоду німецької мови. Формативи множини іменників зароджуються в боротьбі з показниками відмінкової та родової категорій протягом століть і тільки в рнвн. мові вони закріплюються в морфологічній системі мови.

Аналіз форм множини іменників у текстах рнвн. мови дає підстави для певних узагальнень щодо їх реалізації. Розподіл маркерів числа не закріплено за якимись відмінками, що уможливило припущення про відсутність кореляції між показниками числа та відмінка. Це не стосується попередніх періодів розвитку німецької мови. З іншого боку, дистрибуція суфіксів *-(e)n*, *-e*, *-er* характеризується їх вживанням фактично у всіх відмінках множини. Це засвідчує, що розглянуті суфікси виступають саме як граматичні маркери множини. До показників множини необхідно уналежити також реалізацію в іменниках умлаута, який протиставляється безумлаутним словоформам в однині. Досить часто (10,5%) в значенні множини вживаються безфлексивні форми, значення яких розкривається контекстом. Частота цих форм помітно нижче, ніж у попередній свн. період, що свідчить про переважне вживання в рнвн. мові граматичного показника в порівнянні із семантичним у категорії числа.

Розглянутий матеріал дає змогу зробити деякі узагальнення стосовно місця граматичних формантів у різні періоди німецької мови та тенденцій їх зміни.

Як зазначалося, вокалічний маркер множини іменників у вигляді суфікса *-e* реалізувався в текстах з наступною частотою: двн. період – 47,6%, свн.(ранній) – 28,1%, свн. (пізній) – 15,9% та рнвн. – 8,9%. Наведені показники наочно демонструють варіаційний ряд частки вживання вказаного суфікса в різні періоди розвитку німецької мови і тим самим свідчать про зменшення його функціонального навантаження у вираженні множини іменників. З іншого боку, починаючи із свн. періоду, деяку стабільність у цьому відношенні проявляє реалізація іншого маркера – консонантного – у вигляді суфікса *-(e)n*, який має показники: свн.(ранній) – 53,7%, свн. (пізній) – 54,3% та рнвн. – 56,6%. Необхідно відзначити, що у двн. період частотність цього маркера становила 38,1%, що ілюструє суттєве збільшення його функціонального навантаження в наступні періоди розвитку граматичної категорії числа. Останнє доводить також й інший консонантний формант у вигляді суфікса *-er*, частота якого має такий вигляд: двн. – 0%, свн.(ранній) – 1,4%, свн. (пізній) – 3,4% та рнвн. – 18,9%.

Безфлексивні форми числа, реалізовані в різні періоди, як і раніше, посідають значне місце та свідчать про важливість контексту для вираження множини іменників. Їх частка в процесі розвитку німецької мови має наступні показники: двн. період – 6,4%, свн.(ранній) – 15,9%, свн. (пізній) – 12,7% та рнвн. – 10,5%. Очевидно є тенденція до зменшення ролі семантичного фактора в реалізації множини іменників, замість нього на перше місце висуваються граматичні маркери числа, зокрема суфікси *-(e)n*, *-e*, *-er*.

Висновки. Результати дослідження граматичної категорії числа в німецькій мові уможливили визначення особливостей її зародження, функціонування та шляхів розвитку, а також опис фонетико-граматичних маркерів множини, які прийшли на зміну семантичним. Еволюція категорії числа іменників свідчить про перехід синтетичних засобів вираження в аналітичні. В цілому розвиток граматичних показників числа іменників у німецькій мові становить собою **дивергентний** процес, характерний для багатьох одиниць мови. Подальші дослідження отриманих діахронічних констант в інших мовах поглиблюватимуть уявлення про типологічні риси германських мов і увиразнюватимуть наукові перспективи отриманих результатів.

Список літератури

- Виноградов В.В. История русского литературного языка: Избранные труды. АН СССР, отделение лит. и яз. М.: Наука, 1978. 320с.
- Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. М.: Языки славянских культур, 2006. 672с.
- Иваницкая Ю.В. Становление категории числа имени в средневерхненемецком языке. *Матеріали V Міжвузівської конференції молодих учених «Сучасні проблеми та перспективи дослідження романських і германських мов і літератур»*. Донецьк: ДонНУ, 2007. С.22-24.
- Калиущенко В.Д. От лингвистической типологии к исторической лингвистике: избранные труды. Донецк: ДонНУ, 2016. 281с.
- Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода. *Вопросы языкознания*, 1975, №2. С.100-110.
- Курилович Е.О. О методах внутренней реконструкции. *Новое в лингвистике*, вып. 4. М., 1965. С.54-72.
- Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. Алма-Ата: Мектеп, 1981. 128с.
- Левицкий В.В. Основы сравнительной морфологии германских языков. Черновцы: Рута, 2004. 127с.
- Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. М., 1982. 358с.
- Пауль Г. Принципы истории языка: Пер. с нем. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. 500с.
- Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Том 1-2. М., 1982. 536с.
- Таранец В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). Одеса: Астропринт, 2000. 116 с.
- Чесноков П.В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. Таганрог: изд-во Таганрог. гос. пед. инст., 1992. 354с.
- Frühe deutsche Literatur und lateinische Literatur in Deutschland 800-1500: in 24 Bänden/ Hrsg. von W.Haug und B.K. Vollmann. Frankfurt am Main: deutscher Klassiker Verlag, 1991. Bd. 1. 671 S.
- Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. dritte Aufl. Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1981. 250 S.

References

- Vinogradov, V. (1978). Istoriia russkogo literaturnogo iazyka: izbrannyye trudy. Izd-vo "Nauka".

- Zalizniak, A.A. (2006). *Mnogoznachnost' v iazyke i sposoby ee predstavleniia. Jazyki slavjanskich kultur.*
- Ivanitskaia, Yu.V. (2006). *Stanovlenie kategorii chisla imeni v sredneverkhnenemetckom iazyke.* Donetsk: DonNU.
- Kaliushchenko, V.D. (2016). *Ot lingvisticheskoi tipologii k istoricheskoi lingvistike: izbrannye trudy.* Donetsk: DonNU, 2016.
- Klychikov, G.S. (1975). *Variativnost indoevropeiskikh iazykov dopismennogo perioda. Voprosy iazykoznanii*, 2, 100-110.
- Kurilovich, E.O. (1965). *O metodakh vnutrennei rekonstrukcii. Novoe v lingvistike*, 4, 54-72.
- Kurmanbaev, N.M. (1981). *Proiskhozhdenie grammaticheskikh kategorii.* Alma-Ata: Mektep.
- Levitckii, V.V. (2004). *Osnovy sravnitelnoi morfologii germanskikh iazykov.* Chernovtsy: Ruta.
- Panfilov, V.Z. (1982). *Gnoseologicheskie aspekty filosofskikh problem iazykoznanii*. M.
- Paul, G. (1960). *Printsipy istorii iazyka: Per. s nem. M.: Izd-vo inostr. lit-ry.*
- Potebnia, A.A. (1982). *Iz zapisok po russkoi grammatike. Tom 1-2.* M.
- Taranets, V.H. (2000). *Pokhodzhennia poniattia chysla i yoho movnoi realizatsii (do vytokiv indoevropeiskoi pramovy).* Odesa: Astroprynt.
- Chesnokov, P.V. (1992). *Grammatika russkogo iazyka v svete teorii semanticheskikh form myshleniia.* Gos. pedagog. in-t.
- Frühe deutsche Literatur und lateinische Literatur in Deutschland 800-1500: in 24 Bänden (1991). Hrsg. von W.Haug und B.K. Vollmann. Frankfurt am Main: deutscher Klassiker Verlag.
- Schützeichel, R. (1981). *Althochdeutsches Wörterbuch. dritte Aufl.* Max Niemeyer Verlag Tübingen.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2020 р.